

**SAN'AT
ART**

Oqilxon Ibrohimov

(Toshkent, O'zbekiston)
okilxoni@bk.ru

Alisher Navoiyning samo' falsafasi

Abstrakt

Ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy yaratgan badiiy asarlar teran mazmuni va nafis ohangdorligi bilan o'quvchi qalbida katta taassurot uyg'otadi. Zero, mutafakkir qalamiga mansub g'azal va dostonlar musiqaning eng go'zal va latif ko'rinishi bo'lgan samo hikmatlari bilan yo'g'rilgan. Bu hol bejiz emas, albatta. Zotan, diltortar kuy va nafis taronalar Navoiy ijodining ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi. Shu boisdan uning asarlarida botiniy musiqa sadolari "ichki tinglov" ila mudom his qilinadi, qahramonlar tavsifi esa goho benazir sozanda va xonandalar siymosi o'laroq yorqin gavdalanadi. Shuningdek, advor ilmidan yaxshi xabardor Navoiy asarlarida maqom san'atiga oid ko'plab maxsus atama va iboralar bayon etilayotgan voqelikning eng nozik va muhim nuqtalarida namoyon bo'lishi kuzatiladi. Binobarin, Navoiyning ijodiy merosi maqomlar tarixi va falsafiy ta'limotini o'rganishda ham qimmatli manbadir.

Kalit so'zlar: shoir, mutafakkir, kuy, samo', maqom, tarona, risola, advor, mutrib, mug'anniy, chang, rud.

Muallif haqida: *Ibrohimov Oqilxon Akbarovich* – san'atshunoslik fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi San'atshunoslik instituti.

Iqtibos uchun: Ibrohimov, O. A. 2019. "Alisher Navoiyning samo' falsafasi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 2: 101–113.

Kirish

O'zbek xalqining ulug' shoiri, buyuk mutafakkir Mir Alisher Navoiy musiqa san'atini tasavvuf doirasida idrok va talqin etgani uning nazmiy-ilmiy asarlaridan ma'lum. Jumladan, shoirning ijodida musiqa so'fiyona samo' (yoqimli tovush, nag'ma, ohangni qalban tinglash ila zavqlanish va h.k.) tushunchasining ma'nodoshi yoxud uning muayyan bir ko'rinishi sifatida keng qo'llanganini kuzatamiz.

Bu borada musiqa Haqiqat sir-asrorlarini qalban kashf etish uchun insoniyatga berilgan nodir ne'mat bo'lib, uning yoqimli nag'malarida asl go'zallik jilvalanadi. Binobarin, samo'ning bir ko'rinishi bo'lgan musiqa – inson his-tuyg'ularini chin Go'zallik va Haqiqat asrorlariga yo'naltirish qudratiga ega san'atdir: "Shibliy va Nuriy (quddissa sirrihumo) samo'da kettilar, va bu yo'l suluki bila maqsud sarmanzilig'a yettilar" [Навоий 1998, 30]. Bu o'rinda samo tushunchasi mazmunida go'zal ovoz bilan jilolangan muayyan intizomli tovushlarning yuksaklikka maqsadli intilgan jonli harakat jarayoni va uni qalban zavqli qabul qilish (idroklash) holati angla-shiladi.

Ammo go'zallik olamiga ruhan yuksalishning o'z shartlari ham bor. Shulardan eng muhimi – inson qalbida ishq dardining mavjudligidir. Bejiz emaski, Hazrati Navoiy asarlarining bosh qahramonlari ishq jazbasi ila yuksak maqsad sari intiladilar. Zero, ishq ahli borki, o'z navosi bor. Aslida go'zal ishq tuyg'usining hissiy ifodasi bo'lgan navo (kuy) benihoya latofatli, dilrabo va maftunkor bo'lishi barobarida yana inson ruhiga quvvat bag'ishlovchi ma'naviy ozuqa hamdir. Tabiiyki, bunday sohir ohangli musiqaning ichki mohiyati shunga muvofiq bo'lgan xushnavo soz va yoqimli ovoz ijrochiligi vositasida o'zini mukammal namoyon etadi. Bu esa har bir sozanda va xonanda oldiga qo'yilgan eng muhim estetik talablardan biridir. Zotan, ushbu talablar butkul amalga oshgandagina tinglovchi ruhiy olamida mo'jizaviy holat yuzaga keladi: "Ko'ngul quvvati – xushnavozdin, ruh quti – xushovozdin" [Навоий 1998, 30].

Nafosat olamiga ruhan bog'lanish va shu asnoda ko'zlangan maqsad sarmanziliga yetishish yo'lida mutrib-u mug'anniyarning ham ishq ahlidan bo'lmog'i ayni muddaodir. Shu sababdan jazba dardli mug'anniyning muloyim ovozda kuylashi shikasta ko'ngillarni yondirib yuboradi, mahoratli mutribning yoqimli ovoz birla soz chalishi esa hol ahlining ko'ngil olamiga g'avg'o soladi: "Mutribi tarabafzo, mug'anniyi g'amzudo – ikkalasiga dard-u hol ahli jon qilurlar fido. Ulki ko'rguzgay muloyim tarona-u nag'am, agar eshituvchining hayoti naqdi anga fido bo'lsa ne g'am... Otashin yuzluk mug'anniyki, xilqidin muloyim surud chiqorg'ay, hol ahlining kuygan bag'ridin dud chiqorg'ay. Muloyim mutribki, tab' va fahm anga yor bo'lg'ay, xususanki, ham aytg'ay va cholg'ay, ko'ngul mulkiga ne qo'zg'olonlar solg'ay" [Навоий 1998, 30].

Filhaqiqat, go'zal ruhiy holat ifodasi o'laroq yuzaga kelgan kuylarni har gal sadolarda "jonlantira" olish borasida oshiq qalb sozanda va xonandalar mohiyatan ishq zavq-u shavqidan kelib

chiquvchi “nola” va boshqa ijroviy bezak usullarini samarali qo'llay biladilar. Zotan:

*Qaysi qush, bulbulki ming dastoni bor,
Har bir ul dastonda bir afg'oni bor.
Lek ul dostonlari gul shavqidin,
Nola-u afg'onlari gul shavqidin* [Навоий 1966, 21].

Navoiyning teran bu kuzatuvlarini Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” asarida keltirilgan quyidagi rivoyat ham quvvatlaydi: “Hazrati Dovud payg’ambardan keyin hech kim Hofiz Basirdek xonandalik qilolmas ekan. Shunisi ham mashhurki, uning xonandalik majlisida to’rt kishi hushidan ketgan ekan. Naql qilishlaricha, Hoja Tovus Devonning ta’ziyasi kuni e’tiborli va mansabdor kishilar Hofiz Basirdan ashula aytishni iltimos qilganlar. Hofiz Hoju Kirmoniyning “Vafoti beh buvad onro, ki dar vafoi tu navbat” (“Senga vafo qilmaganlarning o’lgani behroq”) deb boshlanadigan g’azalini boshlab quyidagi baytga yetgan:

*Dar otash afkanam on dil, ki dar g’ami tu naso’zad,
Ba bod bardiham on jon, ki dar havoii tu navbat...*

(G’amingda kuymagan dilni o’tga tashlayman. Sen uchun yonmagan jonning kulini ko’kka sovuraman). Ayvon kunjidan bir musicha parvoz qilib, o’zini hofizning qo’yniga tashlagan va jon bergan. O’sha kuni qariyb qirq kishi hushidan ketgan. Ularni majlisdan ko’tarib olib chiqishgan” [Восифий 1979, 10-11].

Musiqa (kuy, ashula), agar ko’zlangan yuksak maqsad sari to’g’ri yo’nalgan bo’lsa, ruhiy ibodat yanglig’ muqaddasdir. Bu o’rinda ham musiqa ijrochilarining ichki olami, ma’naviy yetukligi va asl niyati muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, “Lison ut-tayr” falsafiy dostonida shunday misralarni o’qiymiz:

*Abdulla Ansoriy dedi,
Ulki, yo’l ahlig’a hodiy edi.
“Kim kishi soz aylabon ohangi rud,
Tuzsa ul ohang aro lahni surud,
Lek bu rudu surudidin murod,
Bo’lsa Tengri yodi, ey pok e’tiqod,
Yaxshiroqkim g’aflat ohangin tuzub,
O’qug’oy mushaf tilovat ko’rguzub.
Bo’lsa lahnu nag’mada ogohlig’*

Ushbu baytlar mazmunida xolis niyat va pok e'tiqod bilan qo'lga rud cholg'usini olib, ashula aytayotgan kishining ahvoli, shuningdek, kuy nag'malarini tinglaganda dargohi azalni eslab, ilk xitobdan ogoh bo'lishlik gumroh holda qilingan toat-ibodatdanda yaxshiroq ekanligi anglashiladi. Chunki, shu mohiyatda idrok etilgan musiqa bevosita inson qalbiga ijobiy ta'sir o'tkazadi, uning ruhiga ma'naviy ozuqa o'laroq quvvat bag'ishlaydi va shu asnoda Haqiqat manzillariga chorlaydi.

Ammo nafs istagida qo'lga soz olguvchilar ham borki, ularni Navoiy keskin qoralaydi: "Ammo bu toifaning soyiri ham agarchi taraboyin va mehnatzadadurlar va lekin filhaqiqat, laimsiyrat va gadodurlar. Aytquvchi va cholg'uvchi zorlig' va iynamak bila olg'uvchi. To buyurg'uvchida sila va in'om bor, alar mulozimdurlar va xizmatgor. To suhbatda ne'mat ko'p, alarga barcha amr-u nahying jo'b. Chun bazmda tana'um oz bo'ldi, alar ishi istig'nou noz bo'ldi. Ne'mat degan nimaki tamom yo'q bo'ldi, alarning ko'ngli sendin tamom to'q bo'ldi. Mug'anniy vafosiz, kungir hayosiz. Agar yillar rioyat qilibsen va hamxonadur, bir qatlaki bermading – begonadur" [Навоий 1998, 31].

Navoiy g'azallari va dostonlarida aruz ilmi asosida tizilgan aksariyat she'riy misralar ishq ohanglari bilan tabiiy payvasta keladi. Bu o'rinda maqom ohanglari ustuvorligi yaqqol seziladi. Maqom san'atini ham amaliy (ijodkor va ijrochi sifatida), ham nazariy (ilmi advor ta'limoti) nuqtayi nazardan mukammal bilgan buyuk mutafakkir "Navoiy" taxallusida imzolagan aksariyat nazmiy asarlari botinida maqom ohanglari mavjuddir ("Navoiy" taxallusining lug'aviy negizi "Navo" maqomining nomiga borib taqaladi).

Aslida maqom olami Navoiy badiiy tafakkurining, teran va go'zal ruhiy olamining ajralmas tarkibiy qismidir. Shundayki, so'z mulki sultonining g'azaliyoti bu she'riyat uslubida ifoda etilgan hikmatlar ummoni bo'lsa, maqomlar kuy sadolari vositasida taralgan hikmatlar ummonidir. Shu sababli Navoiy g'azallarini mutolaa qilib zavq oluvchi muxlis maqomlarni ham tinglashga moyil bo'ladi, ulardan ruhiy ozuqa oladi. Chuqur ma'nolar bilan bezalgan bu har ikkala ummonning bir olamga bog'lanishi esa Buyuk Ishq tufaylidir. Navoiyning:

*Ochmag'ay erding jamoling olam aro, koshki,
Solmag'ay erding bari olamga g'avg'o, koshki.*

*Chun jamoling jilvasi olamg'a soldi rustaxez,
Qilmag'ay erdi ko'zum oni tamosho, koshki.*

*Bo'lmag'ay erdi ko'zum o'tlug' yuzing ko'rgan zamon,
Ishqing o'ti shu'lasi ko'nglumda paydo, koshki,*

kabi misralari maqomlardagi har bir asosiy aytim yo'lga debocha bo'lishi mumkin. Zero, maqomlarda ham qalb harorati, dard iztiroblari, sof tuyg'uning sururli avj kechinmalari his etiladi.

Darhaqiqat, yuksak ishq bois ma'naviy poklik yo'lini ixtiyor etuvchi va uning maqomlarida koinotga qadar ruhiy yuksalib, pirovardida esa asl Go'zallik, chin Haqiqatga erishuvchi komil inson ta'limoti ham Navoiy nazmining, ham mumtoz maqomlarimiz mazmun-mohiyatining asosiy o'zagini tashkil qiladi. Binobarin, donishmand shoir asarlari bo'ylab go'yo durdek sochilgan maqom istilohlari shunchaki "lirik chekinish" maqsadida emas, balki muayyan fikr-g'oyaning eng muhim nuqtasi, ba'zan botiniy xulosasi tarzida namoyon bo'ladi. Buni anglab olish uchun esa Navoiy davri musiqa amaliyotida keng qo'llanib kelingan O'n ikki maqom tizimi xususida ozmi-ko'pmi tasavvurga ega bo'lish lozim. Qayd etmoq kerakki, "maqom" atamasining musiqaga joriy etila boshlanishi ko'p jihatdan tasavvuf ta'limotining islom olamida keng yoyilgani, Sohibqiron Amir Temur va temuriylar hukmronligi davrida qariyb rasmiy mafkura mavqeiga ko'tarilib, pirovardida saroy san'atiga, xususan, mumtoz kasbiy musiqa sohasiga ko'rsatgan kuchli g'oyaviy ta'siri bilan izohlanadi.

Maqom va tasavvuf: O'n ikki maqom tizimi va ma'naviy yuksalish g'oyasi

"Maqom" so'zi tasavvuf istilohida ma'naviy kamolot yo'li (tariqat)ning yettita asosiy bosqichi va shu bilan bog'liq ma'lum say'-harakat jarayonini anglatadi. Bu harakat mazmunini esa solik (yo'lovchi, murid)ning suluk (yo'l) bosqichlari bo'ylab safari va shu asnoda o'z maqsadi sari ma'naviy yuksalib borishi tashkil etadi.

Ma'naviy yuksalish g'oyasi O'n ikki maqom tizimida turfa ko'rinishlarda zohir bo'lgan. Jumladan, solikning qalbidagi ishq o'ti bilan mahbubi tomon ruhiy safari 12 nomda kelgan maqom "zanjirida" ham botiniy ma'no anglashiladi:

1. *Ushshoq* – oshiqlar, yuksak ishq timsoli;
2. *Navo* – ishq, muhabbat kuyi, oshiqlarning dardli kuyi;
3. *Busalik* – mahbubini izlashga chiqqan yo'lovchi;
4. *Rost* – to'g'ri, haqiqiy, (oshiq, solik) ixtiyor qilgan to'g'ri yo'l

ramzi;

5. *Husayniy* – oshiqning yo'lboshchisi;

6. *Rohaviy* ("roh" so'zidan) – yo'l ramzi; yo'l harakatiga ishora;

7. *Hijoz* (Makkai Mukarrama va Madinai Munavvara shaharlari joylashgan o'lka) – Haj safariga ishora, asosiy maqsad timsoli;

8. *Zangula* – qo'ng'iroqcha, "talab tuyasi", yo'ldagi karvon ramzi;

9. *Iroq* (ziyoratchilar karvoni o'tadigan mamlakat nomi) – solik o'tishi lozim bo'lgan va ayni vaqtda maqsadga "olib boruvchi olis va mashaqqatli yo'l" timsoli;

10. *Isfahon* (Hijoz yaqinidagi shahar) – maqsadga yaqin kelishlik ramzi;

11. *Zirofkand* ("sakrash, to'shak, yotish payti") – safarbarlik harakatining poyoniga yetishi, ziyoratning tugashi;

12. *Kuchak* (Zirofkandning qo'shimcha ikkinchi nomi, "kichik" ma'nosini bildiradi) – kichik olam, mikrokosmos;

13. *Buzurg* (katta, ulug', buyuk) – katta olam, makrokosmos.

Ushbu zanjirda kelgan dastlabki uch maqom (Ushshoq, Navo, Busalik)ning nomi "yo'l"ga qadar bo'lgan ruhiy holatni, ya'ni Ushshoq – Haqiqat yo'lidagi chin oshiqlikni, Navo – ishq o'tida dard (navo) chekishni, Busalik (Abu Salik – Ahd otasiga ishora) – oshiqning tariqat yo'liga kirishga "ahd bog'lashi"ni ifoda etadi.

"Ushshoq" ("oshiqlar") atamasi, so'fiylar an'anasiga ko'ra, tariqat maqomlarini bosib o'tmagan shogirdlarga nisbatan qo'llaniladi [Trimingem 1989, 73]. Zotan, oshiqlik tuyg'usi insonni tariqatga boshlovchi dastlabki, biroq zarur ruhiy holatdir. Ammo har qanday oshiq ham komillik mavqeiga erishavermaydi. Zero, ishq tuyg'usi ila qalbida o'tli kuy hosil qilgan oshiqlargina tariqat sari odimlashga va bu yo'lda ma'naviy yuksalishga muvaffaq bo'ladilar. Oshiqlikning bu yangi pog'onasi "Navo" deb ataladi. Binobarin, Navo Ushshoqning tabiiy davomi, uning rivojlangan cho'qqi darajasidir. Buni Navoiyning quyida keltirilgan bayti mazmunidan ham anglash mumkin:

*G'ussa changidin Navoye, topmadim Ushshoq aro,
To Navoiydek asiru benavo bo'ldim sanga.*

Shu tariqa ma'naviy kamolot sari intilgan "yo'lovchi" Busalik (Abu Salik) yuzaga kelar ekan. Demak, *Ushshoq* – *Navo* – *Busalik* maqomlari mohiyatan o'zaro bog'liq va biri ikkinchisidan kelib chiquvchi ruhiy yuksalish holatlarini anglatadi. Keyingi yetti maqom – "Rost", "Husayniy", "Hijoz", "Rohaviy", "Zangula", "Iroq" va

“Isfahon” nomlari botinida oshiq (solik)ning tariqat yo'lida ruhiy yuksalib borishi ulug' haj safariga tashbeh etiladi.

Shu asnoda Navoiyning maqom nomlari bitilgan quyidagi baytlariga e'tibor beraylik:

*Qaddi hajrinda tortsang nola,
“Rost” ohangi, ey Navoiy tuz.*

“Badoye' ul-bidoya”dan iqtibos etilgan ushbu bayt mazmunini anglab olishda “nola”, “rost”, “ohang” kabi musiqaga ham bevosita aloqador atamalar e'tiborni o'ziga tortadi. Jumladan, o'sha davrda mashhur O'n ikki maqomlardan birining nomi bo'lgan “Rost” atamasi musiqada eng mukammal pardalar uyushmasini anglatishi bilan birga tasavvuf kesimida oshiqlar yo'li (rohi rost)ni ham ramz etadi. “Nola” so'zining lug'aviy mazmunida esa “fig'on, hasrat, iltijo, mungli yig'i” kabi ma'nolar anglashiladi. Musiqada esa “nola” so'zi muayyan ijro bezagini bildiruvchi maxsus atamadir. Shularni nazarda tutgan holda yuqorida keltirilgan bayt mazmunini quyidagicha sharhlash mumkin:

“Ayriliqdan (hijrondan) dard chekayotgan (yoki Yor vasliga mushtoq) oshiq to'g'ri yo'l (Rost)ga yursin. Chunki bu yo'l shu maqsadga eltuvchi yo'ldir”. Ayni paytda mazkur bayt mazmuni o'laroq maqomlar musiqasida ham botiniy g'oyalar in'ikos etilganligini fahmlash mumkin. Shunga ko'ra ushbu bayt mazmunidan maqomlar kesimida quyidagicha ma'no kelib chiqadi:

Ey oshiq (Navoiy), agar sen hijron azobida bo'lsang, “Rost” maqomi (“Haqiqatga eltuvchi kuy”) ohanglarini tuzgin (tinglagin). Chunki bu maqomda sadolangan kuy-ohanglar oshiq qalbiga orom-u fayz yetkazadi va, agarchi, ruhiyati yuksalsa, istalgan zavq holati (visol)ga ham erishadi”.

“Rost” maqomining inson ruhiga bu kabi favqulodda kuchli hissiy ta'sir etish sabablari esa eng avvalo undagi mukammal pardalar uyushmasi va shu asosda kuy-ohanglarining muayyan rivojlanish uslubi bilan ham tavsiflanadi

Binobarin, Navoiyning turli asarlarida O'n ikki maqom tizimi bilan bog'liq musiqa istilohlari teran fikr, sof insoniy tuyg'u va ilgari surilgan g'oyaning eng muhim avj nuqtalarida kelishiga iqror bo'lamiz. Navoiyning quyidagi she'riy misralarini iqtibos etamiz:

*Ey Navoiy, sen dog'i qilsang tama' sayri Hijoz,
Qil Iroq ohangi, tark aylab Xuroson men kibi.*

(“Navodir ush-shabob”).

*Ey Navoiy, to muqarrar qildim ohangi Hijoz,
Gah Iroq-u, gah Ajam sori tarannum aylaram.*
(“Xazoyin ul-maoniy”).

*Ey mug‘anniy, tut Iroq ohangi-yu ko‘rguz Hijoz,
Kim Navoiy xotiri bo‘lmish Xurosondin malul.*
(“Badoye’ ul-bidoya”).

Bu misralarda O‘n ikki maqom tizimidan o‘rin olgan “Hijoz” va “Iroq” maqomlarining nomlari “ochqich” yanglig‘ ahamiyatga ega. Hijoz, ma‘lumki, Arabistondagi muqaddas Makkai Mukarrama va Madinai Munavvara shaharlari joylashgan sarhadni anglatga, Iroq – ma‘lum mamlakatning nomiga ishoradir. Binobarin, ushbu nomlarning o‘zaro nisbatida ulug‘ haj safari tashbeh etilganki, bunda Hijoz – safardan ko‘zlagan asosiy maqsad timsoli, Iroq esa shu maqsadga olib boruvchi olis yo‘l ramzi sifatida keladi. Zero, Navoiy zamonlarida Hijoz manziliga yetishmoq uchun Iroq cho‘llaridan o‘tilgan.

Iroq va Hijoz maqomlarining mukammal pardalarida ifodalangan ulug‘vor kuy-ohanglar nafaqat bastakor-hofiz va sozandalarni, balki o‘z davrining olim-u fuzalo, shoir-u adiblarini ham ijod sari ilhomlantirib kelgan. Ayniqsa, mazkur maqomlar haj safarini ado etganlar va bu amalni bajarish orzusida bo‘lganlar qalbida alohida qadrli tuyg‘ularni uyg‘otgan. Jumladan, haj amallarini bajarganlar uchun bu maqomlar baxt manzili (“Hijoz”)ga olib boruvchi Iroq mamlakatining cheksiz cho‘l-u xiyobonlarida kechgan mushkilotli sinov va pirovardida erishilgan ruhiy yuksalishlarini yodga soluvchi mo‘tabar nom va musiqa yo‘llari; safar orzusida bo‘lganlar uchun esa ibtidosi mashaqqatli, intihosi sharaflil yo‘l talabi bilan bog‘liq muqaddas yanglig‘ kuylarning timsoli ham edi.

*Gar Sifohonda Navo topmasang, ey yori Buzrug,
Qilg‘asan, azmi Iroq aylab ohangi Hijoz* (Hofiz Xorazmiy).

*Lutfiy, Hiriya qolmadi she‘ringga mushtariy,
Azmi Hijoz qilki, maqoming Iroq emish* (Lutfiy).

Demak, Navoiyning yuqorida keltirilgan baytlari mazmunida butun umri davomida orzu qilgan Haj safariga intilishi o‘z aksini topgan. Ayni vaqtda, she‘riy misralardagi “Haj g‘oyasi” zaminida buyuk Haqiqatga eltuvchi ma‘naviy kamolot yo‘li ham

ko'zda tutilgan, shu boisdan oshiq qahramonning "Iroq" va "Hijoz" maqom kuylarini tinglashga ruhiy ehtiyoji borligi bejiz emas. Zero, bu maqomlarda ("Rost"da bo'lgani kabi) mavjud mukammal parda uyushmalari va ularda ma'lum uslubda rivojlanuvchi kuy tuzilmalari oshiq ruhini sururli vujud kechinmalari (ruhiy safar) sari yuksalishiga quvvat beruvchi ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Bu maqom namunalarining to'g'ri idroklanishi safar talabgorlari uchun o'ziga xos tasalli beruvchi ahamiyat ham kasb etgan.

"Yetti maqom" va yetti sayyora

Navoiyning hikmatlarga to'la g'azallari ortida yashirin ohanglar mohiyatini anglab olishda ularda qo'llangan musiqiy istilohlar bilan birga yana dostonlariga ishlangan mo'jaz tasvirlar (miniatyuralar) ham zarur ishora yanglig' muhimdir. Shu o'rinda o'zbek musiqashunosligining so'nggi o'n yilliklarda erishgan ayrim ilmiy natijalarini qisqacha qayd etib o'tish joiz. Xususan, mutaxassislar eng qadimgi maqom tizimlaridan biri sifatida "Yetti maqom" bo'lganligini taxmin qilsalar-da, ammo bu tizim haqida yaqin davrgacha aniq ilmiy tasavvurga ega emasdilar. Shoirning "Sab'ai sayyor" dostonida kelgan botiniy hikmatlar asrorini anglash yo'lidagi dastlabki ilmiy sa'y-harakatlar natijasi o'laroq "Yetti maqom" parda uyushmalari va ularning koinot bilan uzviy bog'liq holda ijro etilish an'analari haqida ham ilk tasavvurlar yuzaga keladi.

Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostoniga asos bo'lgan adabiy mavzu aslida "shon-shavkatli podsho, mohir ovchi va ishratparast kishi" sifatida tasvir etilgan Bahrom Go'r haqidagi afsona va rivoyatlarga borib taqaladi. Xamsachilik an'alarini yuqori paralarda davom ettirgan Navoiy bu mavzuni tubdan qayta ishlash jarayonida unga qadimgi Sharq xalqlari va yunonlarning samoviy musiqa xususidagi qarashlarini kichik va katta olamlar birligi kesimida uyg'un singdirgan edi. Shunga ko'ra, endilikda gavdalangan shoh Bahrom musiqani samo' o'laroq jon dili bilan tinglash salohiyatiga ega chin oshiq, uning ma'shuqasi Dilorom esa samoviy sozanda – (changchi) Zuhra sayyorasining yer yuzidagi timsolidir:

*Changini qo'lg'a olib ayladi soz,
Chang ila nag'ma ayladi og'oz.
Nag'ma ul nav' oshkor etti
Kim eshitgach shah o'zidin ketti* [Навоий 1991, 292].

*Unum ovozasi jahon tutti,
Changim ovozi osmon tutti.*

*Husn xud beqiyosu andoza,
Bo'ldi ovoza uzra ovoza* [Навоий 1991, 301].

Dilorom o'zining maftunkor chang ijrosi va benazir ovozda kuylashi bilan oshiq shoh qalbiga orom, ruhiga zavq bag'ishlardi. Shu bois ham Diloromdan ayrilib qolgan zamon Bahromning xasta ko'ngliga hech qanday dori-darmon malham bo'la olmaydi. Tabiiyki, uning dardiga faqat ishq ifodasi bo'lgan musiqa davo edi. Buni anglagan donishmand yetti rangda bo'lgan qasr qurdirishini va hafta davomida ularning har biriga kirib yetti iqlimdan kelgan musofir sayyorlar hikoyasi (navosi)ni tinglashni maslahat beradi. Shunga binoan haftaning har bir kuni muayyan rangdagi saroyga kirib sayyohlar (ya'ni, planetalar) hikoyasini (musiqasini) tinglagan shoh Bahrom oxir-oqibat "shifo" topadi.

Dostondagi bu hikoyalarga ishlangan miniatyuralarni o'rganish asnosida ulardagi ranglar timsolida Yetti maqom musiqa pardalari in'ikos etishi ayon bo'ldi¹. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, oshiq Bahrom bir hafta davomida yetti iqlimdan kelgan musofir sayyohlar tilidan "Rohaviy", "Iroq", "Navo", "Ushshoq", "Busalik", "Zirofkand" va "Rost" maqomlariga yo'g'rilgan hikoyalarni tinglagan edi. Bu hol dostondagi yakuniy hikoya davomida ham "oshkor" bo'ladi. Yettinchi iqlimdan kelgan hikoyanavis musofir aslida xorazmlik maqomdon olim va sozanda-ustoz bo'lib chiqadi:

*San'atim anda soz chalmoq ishi,
Bilmayin men kibi ishimni kishi.*

*Ilmi advor-u fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqiy.
Elga ta'lim etmoq virdim,
Kimki ustodi qavm shogirdim* [Навоий 1966, 288-289].

Xullas, shoh Bahrom juma kuni oq saroyda yettinchi iqlim musofiridan Rost maqomida tinglagan oxirgi hikoyasi vositasida Chin malikasi bo'lgan Diloromni qayta topib, Haqiqat asroriga erishadi. Bu o'rinda Rost (fors.-toj.) so'zining to'g'ri, haqiqiy va chin ma'nolarini anglatishi ham e'tiborlidir.

¹ O'tmishda maqomlar ham muayyan ranglar bilan bog'liq holda ijro etilgan. Hofiz va sozandalar ijro etilayotgan maqomlarga rang jihatdan muvofiq liboslarda bo'lishgan, tinglovchilar uchun ham yetti xil rangda maxsus xonalar ajratilgan. Musavvir Kamoliddin Behzod, uning shogirdlari va buxorolik izdoshlari tomonidan Alisher Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostoniga ishlangan mo'jaz tasvirlarda (miniatyuralarda) ham bu an'ana o'z aksini topgan edi.

Xulosa

Darhaqiqat, ishq tuyg'usining musiqiy ifodasi bo'lgan hamda ruhiyatning oliy maqsadini hol tili ila so'zlovchi maqomlar inson ma'naviyatini Go'zal borliq, chin Haqiqat sari yuksaltirishga xizmat qiluvchi mazmun-mohiyati bilan olamshumul hodisadir. Bu hol Alisher Navoiy ijodida maqom nomlarining zikri bilan birga mumtoz ohanglarining ham botiniy tarzda bejiz ifoda etilmaganini yana bir karra tasdiqlaydi va ayni chog'da, uning asarlari mazmunini o'quvchiga yanada zavqli etadi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1988. *Маҳбуб ул-қулуб*. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 1966. *Лисон ут-тайр*. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти.
- Алишер Навоий. 1991. *Сабъаи сайёр*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа биришмаси.
- Алишер Навоий. 1997. *Мажолис ун-нафоис*. Мукаммал асарлар тўплами. 13-том. Тошкент.
- Алишер Навоий *достонларига ишланган расмлар*. 1970. Альбом муаллифи Ҳамид Сулаймон. Тошкент: Фан.
- Фитрат, А. 1993. *Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи*. Тошкент.
- Иброҳимов, О. 2005. "Рангларда садоланган мақомлар". *Шашмақом сабоқлари*. Мақола ва маърузалар тўплами. Тошкент.
- Тримингэм, Д.Ж. 1989. *Суфийские ордены в исламе*. Москва: Наука.
- Ражабов, Исҳоқ. 2006. *Мақомлар*. Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Оқилхон Иброҳимов. Тошкент: Санъат.
- Восифий, Зайниддин. 1979. *Бадоеъ ул-вақоеъ*. Форсийдан Наим Норкулов таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Шодмонов, Н. 1995. *Темурийлар даврида мусиқашунослик*. Тошкент.

Oqilkhon Ibrohimov

(Tashkent, Uzbekistan)

okilxoni@bk.ru

Samo Philosophy of Alisher Navoi'i

Abstract

Deep in content, harmonious in form the presentation of art works of the great uzbek poet and thinker Mir Alisher Navoiy leave an indelible impression in the heart of every reader. This phenomenon is far from accidental, since all the creations of the great thinker are permeated with the semantics of harmonious music - self. In fact, melodies and tunes that are pleasing to the human spirit are an integral part of Navoi's poetic works. Therefore, an insightful reader in each of his works with his inner ear captures the intonations of "hidden", veiled (batin) music, and his literary heroes sometimes vividly appear in the images of incomparable instrumental musicians and hafiz singers. At the same time, a great connoisseur of the science of the music of Navoi in his works often and skillfully uses many terms from the field of maqom art. All these factors, even more elevating their artistic significance, give them high artistic value. For, the creative heritage of the great Navoi is an invaluable source in the study of the history and philosophical concept of maqom.

Key words: poet, thinker, melody, samo, poppy seed, tarona, treatise, advar, singer, performance, chang, rud.

About the author: *Oqilkhon A. Ibrohimov* – Doctor of Sciences in Art Criticism, Head of Music Art Department, Professor, the Fine Arts Institute of Academy of Science of Republic of Uzbekistan.

For citation: Ibrohimov, O. A. 2019. "Samo Philosophy of Alisher Navoi'i". *Uzbekistan: Language and Culture* 2: 101–113.

References

- Alisher Navoiy. 1988. *Mahbub ul-qulub*. Mukammal asarlar tuplami. 14-tom. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 1966. *Lison ut-tajr*. Toshkent: Badiiy adabijot nashriyoti.
- Alisher Navoiy. 1991. *Sab'ai sajjor*. Toshkent: Gafur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi.
- Alisher Navoiy. 1997. *Mazholis un-nafois*. Mukammal asarlar tuplami. 13-tom. Toshkent.
- Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar*. 1970. Al'bom muallifi Hamid

- Sulajmon. Toshkent: Fan.
- Fitrat, A. 1993. *Uzbek klassik musiqasi va uning tarihi*. Toshkent.
- Ibrohimov, O. 2005. "Ranglarda sadolangan maqomlar". *Shashmaqom saboqlari*. Maqola va ma'ruzalar tuplami. Toshkent.
- Trimingem, D. Z. 1989. *Sufijskie ordeny v islame*. Moskva: Nauka.
- Razhabov, Ishoq. 2006. *Maqomlar*. Nashrga tajjorlovchi va mas'ul muharrir Oqilhon Ibrohimov. Toshkent: San'at.
- Vosifij, Zajniddin. 1979. *Badoe' ul-vaqoe'*. Forsijdan Naim Norqulov tarzhimasi. Toshkent: Adabijot va san'at.
- Shodmonov, N. 1995. *Temurijlar davrida musiqashunoslik*. Toshkent.